

Pratarmė

Šiandien, regint negrįžtamus globalius gamtos ir klimato pokyčius, ekologijos klausimai tampa esminiais. Ar išgyvens žmonija ir kaip gyvuos žmogus kaip rūšis Žemėje – jo paties beatodairiškai alinančia veikla ir sudėtingomis technologijomis pakeistoje planetoje, kurioje kasdien kyla neprognozuojamų ekologinių grėsmių, katastrofų, masiškai nyksta įvairios gyvybės formos. Pasaulio mokslininkai naujai apmąsto šiuos klausimus, kurių centre atsiduria esminė problema – įsitvirtinusios žmogaus ir gamtos, kultūros ir natūros atskirties peržengimo būtinybė. Žmogus yra biologinė, gamtinė būtybė, o gamta nėra vien išteklis, pajungtas jo poreikių tenkinimui. Filosofai tai įvardija „ontologiniu posūkiu“, kuris apima antropologinius, etnologinius, civilizacinius bei ekologinius tyrinėjimus¹. Ką gali menas ir menininkai šių planetinių ekologinių grėsmių akivaizdoje? Akivaizdu, kad toks ontologinis posūkis vyksta ir meninėje kūryboje. Menininkai, bendradarbiaudami su mokslininkais – gamtininkais, ekologais ir aplinkosaugininkais, apmąsto žmogaus ir gamtos santykius, žmonijos poveikį planetos gyvybės raidai, kalba klimato kaitos ir visuotinio atšilimo, masinio gyvybės rūšių nykimo, bioetikos, ekologinių grėsmių ir katastrofų temomis.

Kita vertus, apie gamtą ir meną filosofijoje ir estetikoje mąstyta jau seniai. Šiuolaikinė „geoestetika“, reflektuojanti Žemę ir žmogaus santykį su gamta, Vakarų filosofinėje tradicijoje, moksle ir meno praktikoje „yra santykinai trumpas epizodas, nedidelė klostė mąstymo apie Žemę istorijoje“².

1 Vytautas Rubavičius. *Antropoceno iššūkių raiška gamtos menuose*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2023, p. 12.

2 Gary Shapiro. Territory, Landscape, Garden: Toward Geoaesthetics. In. *Angelaki*, 2004, Vol. 9, N. 4, p. 109.

Filosofija ir estetika visada tam tikru požiūriu buvo ir lieka „geofilosofija“ ir „geoestetika“³. Gamta ir menas – šios dvi ypatingos žmogaus estetinio ir dvasinio prieglobsčio vietos, kurios rūpėjo jau Antikos filosofams, o požiūris apie gamtos ir menų sąveiką ir santykius keitėsi nuo *ars imitatur naturam* – „menas mėgdžioja gamtą“ – iki aplinkos ir gamtos menų, kuriuose menas tampa gamta. Tad „gamta menuose“ turi ilgą istoriją, tačiau nuo XX a. antrosios pusės Vakarų dailėje, greta tradicinio peizažo, randasi nauji, konceptualūs menininkų „bendravimo“ su gamta būdai ir formos. Jie gimsta ne tik siekiant menininkams išeiti iš įprastų parodinių erdvių bei kitaip kalbėtis su žiūrovu, bet ir reaguojant į vis labiau regimą ir juntamą modernios kapitalistinės pramoninės ir technologinės civilizacijos poveikį gamtinei aplinkai: matant dėl ekstensyvios ir intensyvios žemės ūkio industrializacijos iškeldinamas senąsias kaimo bendruomenes, kurios naudojosi šimtmečiais sukaupta žemdirbystės žinija ir patirtimi, o vietoje to – masiškai kertamus miškus, sausinamas pelkes, melioruojamus laukus ir plečiamus dirbamos žemės plotus, o sparčiai augančiuose miestuose vis labiau didėjant vartojimui, regint gamtos taršą pramonės, plastiko atliekomis ir CO₂ dujomis. Nuo 7 dešimtmečio plėtojasi aplinkos menai (*environmental arts*): pirmiausia žemės menas (*land-art, earthworks*), o vėliau 8 dešimtmetyje stiprėjant gamtos saugos judėjimui – ekologinis menas (*ecological art, ecoart*), kurio praktikose matome pasikeitusį meno ir gamtos santykį – „menas tapo gamta, o gamta – menu“⁴. Ekologinio meno kūriniai kreipia žiūrovo dėmesį į įvairias saugotinas Žemės gyvybės formas, paveikiai kalba apie kraštovaizdžius – žemės, oro, vandens, gyvosios gamtos sferas ir žmogaus teritorijas – miestus ar priemiesčius, kaimus ar apleistas dykvietes. Jame skleidžiasi paprastos formos ir jautrus santykis su gamta, kuris skatina naujai pamilti aplinką. Ekomenininkams svarbūs etiniai principai, neretai toks menas įgauna politinį imperatyvą – skatina ne tik žiūrėti, bet ir aktyviai veikti.

3 Marc A. Cheetham. *Landscape into Eco Art. Articulations of Nature Since 60'*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2018, p. 146.

4 Giorgio Agamben. *The Man without content*. Stanford: Stanford University Press, 1999, p. 51.

XXI a. moksle ir menuose aktualios tampa grasinančios išnykimu įvairioms Žemės gyvybės formoms, „klimato kaitos“, „globalaus atšilimo“, „pasaulinės taršos“ temos. 2000 m. atmosferą tyrinėjantis chemikas Nobelio premijos laureatas Paulas J. Crutzenas naują geologinę epochą, kurioje žmogaus veikla tapo geologine jėga, pavadina antropocenu⁵. Evos Horn teigimu, „sąvokos antropocenas išplitimas nėra tik pertrūkio rezultatas. Jis pats yra trūkis, lūžis“⁶. Taip apibūdinama ekologinė būklė, kurios daugelis pagrindinių požymių – globalus atšilimas, klimato kaita ir kiti – buvo pripažinti jau keletą dešimtmečių, tačiau tarsi „paskendę“ tarp kitų pasaulio nelaimių. Antropocenas reiškia, kad žmonija iš esmės negrįžtamai keičia planetos ekologiją ir daro tai pasauliniu mastu. „Naujasis“ (καινός) antropocenas, kurį sukėlė „žmogus“ (άνθρωπος) – yra ne tik *krizė*, kuri gali baigtis tam tikru metu ateityje. Jis reiškia ir ekologinį *slenkstį*. Antropocenas apima daugybę skirtingų veiksmų ir vietų – pradedant pasauline klimato kaita ir baigiant vandenynų ir atmosferos srovių sutrikimais, vandens ciklo ir kitų svarbių cheminių ciklų (pvz., fosforo ir azoto) pakitimais, dirvožemio degradacija ir biologinės įvairovės greitu išnykimu, užterštumu toksiškomis ir neskaidomomis medžiagomis, o visa tai lydi nuolat augantis žmonių ir prijųokintų gyvūnų skaičius“⁷. Pastarąjį dešimtmetį antropoceno samprata darosi nevienareikšmė dėl įvairių priežasčių, o šių metų pradžioje Tarptautinė geologijos mokslų sąjunga paskelbė, kad nevartos termino „antropocenas“ kaip formalaus geologinio laiko skalės vieneto. Jis liks sociologijoje, ekonomikoje bei Žemę ir aplinką tyrinėjančiuose moksluose⁸. Teorinės prieštarnos kyla dėl *anthropos* svarbos antropocene, t. y. esminės prielaidos, kad žmonės, skatinantys gilius pokyčius Žemės geologiniame

5 Eugene F. Stoermeris panaudojo terminą XX a. 8 dešimtmetyje.

6 Eva Horn, Hannes Bergthaller. *The Anthropocene. Key Issues for the Humanities*. New York: Routledge, 2019, p. 1.

7 Eva Horn, Hannes Bergthaller, ten pat, p. 1–2.

8 Emily Chung. Goodbye, Anthropocene? Scientists vote against new epoch. Proposed that start of new epoch was 1950, when human impact accelerated. In. *cbc.ca*, 2024-03-05. Prieiga per internetą: <https://www.cbc.ca/news/science/anthropocene-epoch-scientists-vote-1.7134449>

ir geofiziniame procese, yra vienodi. Atsižvelgiant į gavybos ekonomikos sukurtą nelygybę iškastinio kuro pramonėje, kyla klausimas, ar antropoceno varomoji jėga nėra vien specifinės žmonių grupės, kurios kolonizavimo istorijoje istoriškai išnaudojo gamtos išteklius turtingus pasaulio regionus. Tad greta antropoceno, randasi ir kitų „cenu“ – „kapitalocenas“ (Jasonas W. Moore’as⁹), „chthulucenas“ (Donna Haraway¹⁰) ir kt. Tad „kapitaloceno“ sąvoka siūloma kaip santykinai „teisingiau“ istorinius pasaulio procesus nusakantis apibrėžimas, o „chthulucenas“ – kaip plačiau apimanti ekologinį žmonių ir ne žmonių santykį Žemėje. Antropocene veikia ne vien žmogus, bet ir chtoniniai veiksniai – įvairios ne žmogiškos būtybės, tad „chthulucenas“ reiškia atsitraukimą nuo hegemoninio *anthropos*, kuris ne visada yra Žemėje vykstančių pokyčių epicentras.

Antropoceno sąvoka patenka į įvairių mokslų ir tyrinėjimų lauką, kuriame analizuojami biologiniai, geologiniai, politiniai, ekonominiai, socialiniai, estetiniai ar meniniai reiškiniai. 2 dešimtmetyje sąvoka paplito ne tik gamtos, socialinių ar humanitarinių mokslų teorijose. Ją paskleidė mokslo populiarinimo leidiniai, medijos, televizijos laidos, dokumentiniai filmai, menai ir kt., kuriuose taip pat įvairiais aspektais svarstoma apie pasikeitusius gamtos ir žmogaus santykius, žmonijos poveikį gamtai planetos mastu. Kalbėjimas paveikia vizualia menine forma apie klimato kaitos, visuotinio atšilimo ir globalios taršos padarinius neretai tampa ir savitu „kovos menu“ su visais antropoceno keliamais iššūkiais ir grėsmėmis. 2018 m. Paulis Ardenne’as pasiūlė skėtinę sąvoką antropoceno menas (*l’art de l’anthropocène* arba *l’anthropocenart*)¹¹ nusakyti menams, kurie ne tik kalba apie ekologines grėsmes, technogeninės ir antropogeninės taršos, klimato atšilimo, ledynų tirpimo, biologinės įvairovės nykimo problemas, bet ir tampa politinės kovos

9 Jason W. Moore *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso, 2015, 318 p.

10 Donna Haraway. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. London: Duke University Press Books, 2016, 296 p.

11 Paul Ardenne. *Un art écologique: création plasticienne et anthropocène*. Paris: Le Bord de l’Eau, 2018, 304 p.

priemone – „kovos menais“, kai menininkas atsiduria „kovos“ už ekologiją centre. Eko, gamtos ir antropoceno menininko kūryba įgauna įvairias formas ir veiklas: jis kuria natūralioje – gamtinėje erdvėje (kaip žemės menininkas); dokumentuoja ekosisteminių krizių; kontekstualizuoja gamtinę aplinką ir žmogaus veiklos poveikį jai; rūpinasi santykiais su *kitu* ir aplinka¹².

Antropoceno sąvokos svarba pastaraisiais dešimtmečiais humanitarinių ir socialinių mokslų diskursuose, reikšmingi dalykiniai, tarpdalykiniai ar transdalykiniai pokyčiai leidžia svarstyti ir apie „antropoceninį posūkį“ (Gabrielle Dürbeck, Philipas Hüpkesas)¹³. Jos įtvirtinimas neatsiejamas ir nuo šiuolaikinės vaizdo kultūros ir estetikos – vizualumo ir regėjimo režimo (Nicolas Mirzoeffas, Heather Davis, Etienne’as Turpinas, Jean-Baptiste’as Fressoz’as). Feminizmo teoretikė Astrida Neimanis mokslo obsesiją antropoceno diskursu vadina antropocenomanija¹⁴. Antropoceno idėjos stiprybė glūdi ne conceptualume, moksle ar euristicoje, o pirmiausia estetikoje¹⁵. Vien jau tai, kad planetoje vykstančius pokyčius geriausiai galime suvokti iš vizualiai perteiktų empirinių duomenų – palydovinių nuotraukų, mokslininkų braižomų schemų ir diagramų, kurių klimato kaitos modelių ar kinematografinių mokslinių fikcijų, kuriose regime išpūdingus, visos žmonijos gyvybę pasiglemžiančių katastrofų reginius. Vizualieji menai tampa sudedamąja mokslinio, politinio antropoceno diskurso dalimi ar net alternatyva jam, kreipdamiesi į žiūrovą ir apeliuodami į jo sąmoningumą ekologinės krizės akivaizdoje. Vizualieji menai kaip *aesthesis* įrankis pasidaro svarbiausia priemone apmąstyti, patirti ir pajusti antropoceną¹⁶. Antropocenas,

12 Paul Ardenne, p. 11.

13 Gabrielle Dürbeck, Philip Hüpke. The Anthropocenic Turn? An introduction. In. *Anthropocenic Turn: The Interplay Between Disciplinary and Interdisciplinary Responses to a New Age*, ed. By Dürbeck, Gabrielle, Hüpkes, Philip. London: Routledge, 2020, p. 1–23.

14 Astrid Neimanis. *Bodies of Water: Posthuman Feminist Phenomenology*. London: Bloomsbury, 2017, p. 11.

15 Jean-Baptiste Fressoz. L’Anthropocène et l’esthétique du sublime. In. *Mouvements*, 2016-09-16. Prieiga per internetą: <https://mouvements.info/sublime-anthropocene/>

16 Heather Davis, Etienne Turpin. Art and Death: Life between the Fifth Assessment and the Sixth Extinction. In. *Art in the Anthropocene: Encounters Among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies*. Ed. by Heather Davis and Etienne Turpin. London: Open Humanities Press, p. 3.

kaip nauja geologinė era, užima labai nedidelę dalį geologiniame laike, pvz., lyginant su 10 000 metų trukusiu holocenu, kuriame neįprastai stabilios klimato sąlygos leido žmonijai plėtoti žemdirbystę ir kurti civilizaciją, todėl akivaizdu, kad žmonės negali pamatyti antropoceno visumos, jo apimties, planetinio masto ir laiko skalės. Ji galima tik vizualizuoti, tai visuomet reiškia, kad pasitelkiama estetizacija¹⁷. Antropoceno keliami iššūkiai, ekologiniai pavojai, klimato kaitos ir globalaus atšilimo padariniai estetinami ir verčiami į meninę kalbą, tačiau tai sukuria anestezijos grėsmę, kai praradę jautrumą nematome ir neįjuntame, kaip keičiasi planeta. Tad estetizacija ir sumeninimas ima slėpti tikrąsias problemas. „Antropoceno estetika atsirado kaip neplanuotas imperinės estetikos papildymas – ilgainiui ji ima atrodyti natūrali, teisinga, o vėliau ir graži – ji (an)estetizuoja šiuolaikinės pramoninės taršos suvokimą“¹⁸. Į skaitmeniniu būdu sukurtą ir ekrane regimą antropoceninę tikrovę žvelgiame tarsi iš šalies. Ekranas sukuria distanciją, o vaizdo estetizacija paslepia nematomus ar mažiau matomus žmogaus veiklos padarinius. Vadinas, jei antropoceno menas netampa „kovos menu“, jis lieka tiesiog estetinė klimato kaitos ir globalaus atšilimo padarinių – masinio gyvybės rūšių nykimo, ledynų tirpimo, technogeninės ir antropogeninės pasaulinės taršos ir galimos ateities katastrofos vizualizacija, kuri slepia realias grėsmes.

Lietuvoje „ekologinis posūkis“ sutapo su laisvinimusi iš sovietinės imperijos, nors gamtosaugos klausimai dar 7–8 dešimtmečiais buvo keliami propagandiniais laikomuose menuose – dokumentiniame kine ar plakatuose. Sovietmečio kino kronikose ir propagandiniuose dokumentiniuose filmuose demonstruojama neabejotina žmogaus viršenybė gamtos atžvilgiu. Jis yra Žemės šeimininkas, kurio neriboti poreikiai lemia elgesį su gamta. Tai žmogus „užvaldo“ ir naudoja jos išteklius, o kad jie visiškai neišsektų – „saugo“ ir „rūpinasi“. Sovietmečio Lietuvoje pokariu pradėta

17 Nicholas Mirzoeff. Visualizing the Anthropocene. In. *Public Culture*, 2016, Nr. 26/2, p. 214.

18 Nicolas Mirzoeff, p. 220.

žemdirbystės modernizacija, kolektyvizacija, melioracija ir industrializacija, įvairių pramonės sričių plėtra, didėjantis turizmo ir rekreacijos poreikis „užkariaujant“ gamtą vaizduojami su ideologiniu patosu kaip žmogaus pergalė prieš ją. Tačiau šalia oficialiosios propagandos to laikotarpio Lietuvos kinematografininkų kuriamoje gamtos dokumentikoje, kuri yra tarsi tylus pasipriešinimas sistemai, išlaikomas pagarbus ir etiškas požiūris į gamtą.

8–9 dešimtmečiais akivaizdžiai matomas gamtos alinimas ir didelį masą pasiekusi pramoninė tarša skatino Lietuvos gyventojų ekologinį sąmonėjimą. Prie to taip pat prisidėjo ir etnokultūrinis sąjūdis – kraštotyrininkų ir žygeivių klubai¹⁹. Gamtos temos plėtojamos ir to meto plakatuose, kuriuose laisviau eksperimentuojant meninės kalbos priemonėmis, raginama neteršti ir neniiokoti gamtos, o saugoti ir globoti. Nuo 7 dešimtmečio pabaigos ir Lietuvos tapyboje atsiranda susirūpinimo gamta ir ekologija požymių. Žvelgiant į Lietuvos dailės istoriją, gamtos peizažo žanras buvo tradiciškai svarbus. Nuo XIX a. pabaigos atradę plenerinės tapybos galimybes, dailininkai į gamtą žvelgė atidžiai su pagarba, vėliau peizažas įgavo metafizinį ar egzistencinį lygmenį. Vis dėlto kūrybinės intencijos pirmiausia buvo meninės ir estetinės, o ne ekologinės. Tačiau 8 dešimtmetyje šalia įprastų gamtovaizdžių, estetizuotų pramoninių peizažų ir didingų technologinių įrenginių atvaizdų, tapyboje atsiranda taršos ir ekologijos motyvų.

1986 m. įvykus avarijai Černobylio atominėje elektrinėje Lietuvos žmonės realiai susidūrė su mirtinomis sovietinės pramonės technologijų ir branduolinės energetikos keliamomis grėsmėmis, nukentėjo priverstinai išvežti likviduoti avarijos padarinių. Dar 1974 m. Rytų Aukštaitijoje, nuostabaus grožio ežerų krašte, buvo įkurtas pirmasis Lietuvos nacionalinis parkas, tačiau tai nesutrukdė tais pačiais metais visai šalia jo pradėti Ignalinos

19 Ainė Ramonaitė. „Paralelinės visuomenės“ užuomazgos sovietinėje Lietuvoje: katalikiškojo po grindžio ir etnokultūrinio sąjūdžio simbiozė. In: *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Sudaryt. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė. Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 33–58; Jūratė Kavaliauskaitė. Tarp prigimties ir tautos: žaliųjų pirmeiviai sovietmečio Lietuvoje. In: *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. p. 214–267.

atominės elektrinės parengiamuosius statybos darbus, o 1983 m. pabaigoje paleisti pirmąjį branduolinį reaktorių. 1988 m. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis ir žaliųjų organizacijos surengė išpūdingas akcijas, kurių metu buvo „apkabinta“ Baltija²⁰ ir gyvybės žiedu apjuosta Ignalinos atominė elektrinė²¹. Jos suvienijo Lietuvos žmones, gamtos mokslininkus, filosofus, rašytojus ir menininkus. Sąjūdžio mitingų ir akcijų metu atvirai prabilta apie grėsmingą aplinkos taršos mastą, nuodijamą vandenį ir orą, dirvožemio eroziją, gigantiškas statybas ir pasenusias pramonės technologijas, prastą ekologijos specialistų pasirengimą ir lėšų aplinkosaugos projektams stoką. Lietuvos gamtos tarša ir niokojimas atvirai prilygintas tautos naikinimui.

„Ekologinis posūkis“ 9 dešimtmečio pabaigos Lietuvos dailėje neatšiejamas nuo postmodernių konceptualaus tarpdisciplinio meno formų, kuriose idėja ir vyksmas tapo pagrindinėmis meninės raiškos priemonėmis. Meninės instaliacijos ar gamtoje rengiamos akcijos, trynė meno ir gyvenimo, meno ir gamtos ribas, kėlė gamtosaugos ir ekologijos idėjas. Remiantis Valentinu Klimašausku, šiuolaikiniame Lietuvos ekologiniame meno diskurse išskirtini trys svarbiausi etapai pagal tai, kiek ekologinė tematika meno projektuose suvokiama kaip kūrinio ar net visos menininkų grupės steigimosi inspiracija, tema ar teorinis kontekstas²². Nepriklausomybės išvakarėse ir jos pradžioje menininkai sąmoningai linko į ekologinį ir aplinkosauginį aktyvizmą ir dažniausiai viešosiose erdvėse kūrė ar rengė ekomeni-

20 Akcija, atkreipianti dėmesį į katastrofišką Baltijos jūros būklę „Apkabinkime Baltiją“ vyko 1988 m. rugsėjo 3 d. „Atgajos“ ir „Žemynos“ klubų ir Sąjūdžio paraginti vien Lietuvos pajūryje rankomis susikibo maždaug 100 tūkstančių žmonių.

21 Akcija, reikalaujanti nutraukti Ignalinos elektrinės trečiojo bloko statybą „Gyvybės žiedas“ vyko 1988 m. rugpjūčio 17 d. Prie IAE susirinko apie 20 tūkstančių žmonių. Apjuosti elektrinę pasirodė neįmanoma, nes kai kuriose vietose jos teritorijos prieigos ribojosi su pelke. Iš anksto paskirtų skaičiuotojų suregistruoti 5949 žmonės gyva grandine išsirikiavo šalia aplink elektrinę einančio kelio, o likusieji būriavosi parengtoje stovyklavietėje.

22 Valentinus Klimašauskas. „Kalnai keltuoti, pakalnės nuplikę! Kas jūsų grožei senobinei tiki?“, arba Ekologinės meno praktikos ir jų atpažinimo problema Lietuvos šiuolaikiniame mene. In. *Artnews*, 2019-11-29. Prieiga per internetą: <https://artnews.lt/kalnai-keltuoti-pakalnes-nuplike-kas-jusu-grozei-senobinei-tiki-arba-ekologines-meno-praktikos-ir-ju-atpazinimo-problema-lietuvos-siuolaikiniame-mene-54956>

nius projektus. Nuo XX a. 10 dešimtmečio vidurio iki XXI a. 2 dešimtmečio pradžios, Klimašausko teigimu, „ekologinis mąstymas“ menuose reiškėsi atsitiktinai, nes Lietuvos ir pasaulio parodų salėse dominavo kūriniai, susiję su kitais diskursais²³. Vis dėlto šio laikotarpio Lietuvos senosios kultūros, sovietmečio istorijos ir atminties meniniuose apmąstymuose iškyla ekologijos ir gamtosaugos temos, kai kalbama apie sovietmečio politinės galios įrankius, pramoninės ar karinės infrastruktūros palikimą 2 dešimtmečio viduryje vis labiau aktualėja „antropoceninė“ estetika ir problematika. Menininkai aktyviau kalba ir apie globalias klimato kaitos, technologinio progreso keliamas ekologines problemas, ir apie lokalesnius – Lietuvos gamtos ir ekologijos klausimus. Šiuolaikiniame Lietuvos menininkų kuriamame gamtos ir antropoceno mene suaktualinamos žmogaus ir gamtos santykių, žmonijos poveikio planetos gyvybės procesams, klimato kaitos, masinio gyvybės rūšių išnykimo, bioetikos, ekologinių grėsmių ir katastrofų temos. Tokie menai pasižymi moksliskumu – jie suartėja su gamtos mokslais, antropoceno filosofijos ir estetikos, ekokritikos ir kitomis teorijomis, kurios taip pat analizuojamos šioje monografijoje. Chronologinės ribos gana plačios, tačiau siekiama bent punktyriškai parodyti, kaip Lietuvos gamtos dokumentiniame kine ir dailėje kilo bei buvo sprendžiami ekologijos klausimai, kaip vėliau, 9 dešimtmetyje, vizualiuosiuose, medijų menuose kyla gamtosauginių ir ekologinių temų bei veiklos banga, galiausiai susitelkiant į tai, kaip XXI a. 2 dešimtmetyje aplinkosaugos, gamtosaugos ir ekologijos idėjos užima vis svarbesnę vietą antropoceno meninėje kūryboje ir kokias formas ji įgauna. Filosofų, vaizdo kultūros teoretikų, menotyrininkų ir kuratorių įžvalgos leidžia suvokti Lietuvos gamtos, eko ir antropoceno menus palaikančių idėjų įvairovę, esminius jų raidos momentus, sąveiką su klimato kaitos diskursu, katastrofiškų scenarijų kūrimą.

Monografijoje pasitelkiamos įvairių mokslininkų teorinės sampratos, kurios leidžia atskleisti gamtos, eko ir antropoceno menų savitumą. Filosofų

23 Valentinas Klimašauskas, ten pat.

Bruno Latouro, Thimoty Mortono, Karen Barad, Heather Davis, Etienne'o Turpino, Philipo Hüpkes'o, istorikų ir literatūrologų Dipesho Chakrabarty, Jean-Baptiste'o Fressozo, Amitavo Ghosho, Gabrielle's Dürbeck, Evos Horn, Hannes'o Bergthallerio, vaizdo kultūros tyrinėtojų, menotyrininkų Paulio Ardenne'o, Nicolas Mirzoeffo ir kt. Antropoceno estetikoje ir apmąstymuose apie meną gvildenami klausimai, susiję su meno ir gamtos santykiais, natūros ir kultūros skirties peržengimu, estетinių kategorijų ir meninės raiškos priemonių kaitos problemomis. Naujos teorinės sampratos padeda interpretuoti, apmąstyti ir „įrėminti“ menus, kreipiančius žiūrovą į žmogaus ir aplinkos, gamtos ir kultūros skirtis, klimato kaitos, globalaus atšilimo, rūšių klausimus. Apie tai, kokius iššūkius humanitariniams mokslams kelia antropocenas, vienas pirmųjų prabilo Dipeshas Chakrabarty²⁴. Per du šimtmečius įvykęs istorinis kolektyvinis žmonijos tapsmas geologiniu veiksmu yra naujas reiškiny, kuris skatina įveikti dirbtinę kultūros ir gamtos istorijų skirtį.

Pastarųjų dešimtmečių ekokritikoje, ekoestetikoje, geoestetikoje (Mark C. Cheethamas), planetinėje estetikoje (Susan Ballard) ir antropoceno estetikoje (Eva Horn) išryškunami įvairūs gamtos ir meninės kūrybos santykių aspektai. Kyla klausimas, ar antropoceno menuose galima įžvelgti nuoseklią estetinę programą ir kokias menines problemas sprendžia jų kūrėjai? Eko ir antropoceno menu dažniausiai vadinama tokia kūryba, kurioje menininkas apmąsto ekologines krizes ir grėsmes, kalba apie globalią klimato kaitą, „pasaulinį atšilimą“, globalią aplinkos taršą, masinį biologinių rūšių nykimą ar žmogaus kaip biologinės būtybės sambūvį su kitais organizmais. Tai bendras temų ir problemų laukas, kuris daugiau pasako, kiek tokie menai apmąsto šiuolaikines aktualijas, tačiau neleidžia spręsti apie estetinės programos nuoseklumą. Vis dėlto antropoceno estetikoje galima išskirti keletą esminių probleminių mazgų. Pirmiausia tai atvaizduojamybės klausimas,

24 Dipesha Chakrabarty. *Climat of History: Four Thesis*. In. *Critical Inquiry*, 2009, Vol. 35, No. 2, p. 197–222.

atsižvelgiant, kad daugelis antropoceno grėsmių, tokios kaip klimato kaita, globalus atšilimas ar ekologinės katastrofos „be įvykio“ yra latentiškos. Jos išoriškai nepasireiškia, mes visiškai tiesiogiai jų nepatiriame²⁵. Tradicinė plastinė tapybos, skulptūros ar grafikos kalba menkai ar visai nepajėgia kurti ekologinių antropoceno katastrofų ar apokaliptinių pasaulio pabaigos scenarijų, nepaisant meno istorijoje žinomų siaubą keliančių Apokalipsės atvaizdų viduramžių skulptūroje, XV–XVI a. dailėje ar siurrealistų tapyboje. Ji nepajėgi atskleisti antropoceno keliamų grėsmių, braižyti katastrofiškos ateities scenarijų, jai stinga vaizdumo, dokumentiškumo, emocionalumo, todėl neįmanoma sukurti paveikios tikrovės iliuzijos. Ardenne'o teigimu, hipertaršos ir klimato kaitos scenarijai yra fotogeniški ir kinematogeniški²⁶. Antra, ekologija suvaidino svarbų vaidmenį atskleidžiant, kaip visi nestabilios gamtos elementai yra tarpusavyje susiję, o žmogus giliai susisaistęs su visa planetos gyvybės struktūra. Antropocene gamta nebegali būti laikoma tik žmogaus ištekliu ir objektu, t. y. išsaugant epistemologinę distanciją, ar būti skaidoma į atskiras dalis, neprarandant esminio daugelio jos aktyvių elementų sąryšingumo, vadinasi intra-aktyvaus gyvybinio sambūvio – imanentiškumo suvokimas kelia susietumo (*entanglement*) klausimus²⁷. Trečia, antropoceno estetikoje kyla skirtingos skalės, masto ir dydžio sandūros klausimai. Tai skirtingas laiko mastas (trumpalaikis žmogaus gyvenimas *vs* geologinis laikas – ilgalaikė Žemės istorija ar ateities laiko galimybė), erdvių dydis (lokalios gyvybės formos *vs* planetinio masto gyvybės sistemos pokyčiai) ir veikiančios jėgos (pavyzdžiui, pavienių individų veiksmus padauginus milijardą kartų jie virsta didele Žemę ir klimatą keičiančia jėga). Visi šie atvaizduojamybės, latentiškumo, susietumo ir skalės probleminiai mazgai, Horn ir Bergthallerio teigimu, antropoceno estetikoje susiję ne vien su meninės kūrybos turiniu ir temomis – jie kelia esminius meninės

25 Eva Horn, Hannes Bergthaller, 2019.

26 Paul Ardenne. *Un art écologique: création plasticienne et anthropocène*. Paris: Le Bord de l'Eau, 2018, 304 p.

27 Karen Barad. *Meeting the Universe Halfway. Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham: Duke University Press, 2007, 542 p.

formos klausimus²⁸. Mene „rašomos“ sudėtingos planetų sunaikinimo ir susiformavimo istorijos, kurios leidžia įsivaizduoti antropoceno dabartį ir ateitį. Menas kuria planetos atvaizdus ir estetinėmis priemonėmis padeda apmąstyti pasaulį ištikusios krizės dabartį ir ateitį. Šiuolaikinę antropoceno estetiką kuria ir tokie meno kūriniai, kurie nebūtinai tiesiogiai kalba apie globalius reiškinius, pvz., pasaulinės klimato kaitos, globalaus atšilimo ir taršos keliamas problemas, o prabyla apie mūsų planetą remdamiesi įvairiomis lokaliomis patirtimis ir „mažosiomis“ formomis. Fiksuodami ir dokumentuodami gyvybės rūšių, žmonių, gamtos ir planetos kaitą, menininkai pasakoja tokią antropoceno istoriją, kurioje galėtume įsivaizduoti naują Žemės ateitį.

Kartu antropoceno estetikoje pasitelkiamos ir klasikinės estetikos kategorijos (Jean-Baptiste'as Frezzos'as). Gamtos grožis ir didingumas, jos nevaldomos galios ir siautėjančios stichijos – aukštų kalnų grožio, perkūnijos, audringos jūros ar stichinių nelaimių stebėjimas žmogui kėlė prieštaringsus susižavėjimo ir baimės jausmus, tačiau XX a. „užvaldžius“ gamtą, didingumo šaltiniu tampa iš saugaus atstumo stebimos žmogaus sukurtos technologijos – galinga tiltų, gamyklų ir elektrinių architektūra ar net naikinantis branduolinis sprogimas. Amitavo Ghosho teigimu, klimato kaitos reiškinių „žodynas“ iš esmės yra meno priešingybė – „tarsi klampį, nemalonaus kvapo nafta, atstumiančiai veikia visus žmogaus pojūčius“²⁹. Meninės formos klausimas antropoceno estetikoje yra svarbus dar ir todėl, nes modernaus meno estetika ir raiškos būdai plėtojosi lygiagrečiai su antropoceno struktūromis ir elgesiu. Antropoceno menai išryškina vaizdinę skaitmeninės kultūros galią ir jos galimybes, nes šiuolaikinės audiovizualinės priemonės – hibridinė vaizdo ir žodžio terpė labiau atliepia antropoceno dokumentiškumo, latentiškumo, susietumo ir vaizduojamo masto iššūkius.

28 Eva Horn, Hannes Bergthaller, 2019, p. 101.

29 Amitav Gosh. *The Great Derangement. Climate Change and the Unthinkable*. Chicago: University of Chicago Press, 2016, p. 73.

Antropoceno iššūkių klausimus Lietuvoje gvildena įvairių sričių mokslininkai, kurie dėmesį telkia į skirtingas teorines-filosofines perspektyvas ir požiūrius, gamtos ir žmogaus, gamtos ir kultūros, ekologijos, ekokritikos, klimato kaitos, globalaus atšilimo ir kitus klausimus. Reikia paminėti atskirą žurnalo *Athena: filosofijos studijos* leidinį (2019), kuris buvo skirtas aptarti filosofijos (klimato) kaitą antropoceno epochoje. Antropoceno iššūkius – technologijų galios, teorines, filosofines etikos ir antropoceno estetikos problemas nagrinėjo Kristupas Sabolius³⁰, Audronė Žukauskaitė³¹, Naglis Kardelis³², Vaiva Daraškevičiūtė³³ ir kiti. Mintauto Gutausko, Vaivos Daraškevičiūtės, Gianlucos Cuzzo ir Danutės Bacevičiūtės kolektyvinėje monografijoje *Gamtos transformacijos. Modernybė ir antropocenas* (2021) telkiantis genealogines-hermeneutines prieigas tiriamos gamtos transformacijos ir sampratos vėlyvoje modernybėje ir antropocene, klausiama, apie žmogais esmę ir sampratą antropocene sužalotos ir nykstančios gamtos akivaizdoje bei galiausiai keliami žmogaus atsakomybės klausimai už jo techninės veiklos poveikį klimato kaitai. Gamtos ir antropoceno menininkai darosi svarbūs gamtos ir žmogaus, natūros ir kultūros skirties, žmogaus ir ne-žmogaus skirčių peržengimo ir klimato kaitos diskurso skatintojai ir veikėjai. Vytautas Rubavičius monografijoje *Antropoceno iššūkių raiška gamtos menuose* (2023) ir straipsniuose, telkdamasis įvairių pasaulio menininkų kūrybos pavyzdžius, nagrinėjo ekologinio diskurso sklaidą menuose, gamtos

30 Kristupas Sabolius. Antropocenas kaip vaizduotės problema. In. *Athena*, Nr. 14, 2019, p. 172–186.

31 Audronė Žukauskaitė. Nuogos gyvybės produkavimas antropoceno scenoje. In. *Athena*, Nr. 14, sudaryt. Audronė Žukauskaitė. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019, p. 63–78; Audronė Žukauskaitė. Producing 'bare life' in the Anthro-po-scene. In. *Nordic Theatre Studies*, Vol. 32, No. 2, 2020, p. 27–43; Audronė Žukauskaitė. Gaia Theory: Between Autopoiesis and Sympoiesis. In. *Problemos: mokslo darbai*, Nr. 98, 2020, p. 141–153. Audronė Žukauskaitė. Forms of Life: Simondon, Ruyer, Malabou. In. S. E. Wilmer, Audronė Žukauskaitė (eds.). *Life in the Posthuman Condition: Critical Responses to the Anthropocene*. Edinburgh University Press, 2023, p. 261–279.

32 Naglis Kardelis. Kada iš tiesų prasidės antropocenas? Apie dar vieną galimą antropoceno termino reikšmę. In. *Athena*, 2019, Nr. 14, p. 10–24.

33 Vaiva Daraškevičiūtė. Antropoceno estetika: tarp anestezijos ir aethesis. In. *Athena*, Nr. 14, 2019, p. 204–220.

menų ir filosofinių idėjų lauko sąveiką³⁴. Filosofo teigimu, „vakarietiškos modernybės dekonstravimas padeda suvokti, kad esminis antropoceno iššūkių „gamintojas“ yra šiuolaikinė kapitalizmo sistema, nes kapitalizmas ir yra modernybės metafizikos pagrindu susiklosčiusi ir sau žmogaus valią pajungusi mokslo, technikos ir gamybos jungtinė „mašina“, kurios tikslinumą nustato ji pati – nesiliaujanti pažanga, naujumas ir nauda“³⁵.

Apie lietuvių menininkus, kurie kuria gamtos menus, rašė ir rengė parodas menotyrininkai Karolina Jakaitė, Laima Kreivytė, Agnė Narušytė, Kęstutis Šapoka. Ypač vertingos knygos, skirtos XX a. 10 dešimtmečio Lietuvos atskirų menininkų ar jų grupių kūrybai, kurioje ieškota naujų paveiklų raiškos būdų ir formų³⁶. Su meno, ekologijos temomis nuosekliai dirba kuratorius menotyrininkas Valentinas Klimašauskas³⁷. Tai rodo Lietuvos filosofinio, estetinio ir meninio antropoceno diskurso gyvybingumą. Didelis dėmesys „žalumo“ – gamtos, ekologijos, tvarumo ir antropoceno temoms pastarąjį dešimtmetį skiriamas pagrindinėse meno institucijose ne

34 Vytautas Rubavičius. *Antropoceno iššūkių raiška gamtos menuose*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2023, 151 p.; Vytautas Rubavičius. Gamtos menininkas, kaip šamanas, antropoceno iššūkių vydyje. In. *Sovijus*, 2023, t. 11, Nr. 1, p. 157–174.

35 Vytautas Rubavičius. *Antropoceno iššūkių raiška gamtos menuose*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2023, p. 52.

36 Paminėtina: *PostArs Partitūra*. Sudarytoja Agnė Narušytė. Vilnius: Šiuolaikinio meno centras, 2017, 519 p.; Agnė Narušytė. Menininkė kaip antropoceno partizanė: Aurelijos Maknytės ir Castor Fiber bendradarbiavimas. In. *Athena*, 2019, nr. 14. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, p. 234–253; Agnė Narušytė. Iškamšų muziejus kaip žmogaus ir gyvūno santykių istorijos teatras / Taxidermy Museums: Theatres of the History of Human and Animal Relations. In. *Gyvūnas. Žmogus. Robotas / Animal. Human. Robot*, sudarytojos Erika Grigoravičienė, Ugnė Paberžytė, Vilnius: MO muziejus, 2019, p. 133–138; 144; *(Ne)priklausomo šiuolaikinio meno istorijos*. Sudarytojai Vytautas Michelkevičius ir Kęstutis Šapoka. Vilnius: LTMKS, 2011, 447 p.

37 Valentinas Klimašauskas kuruoja parodas, susijusias su ekologijos tema: paminėtina Art Vilnius 2022 projektų zona, kurios tema – ekologija plačiaja prasme, Lietuvos nacionalinis paviljonas Venecijos šiuolaikinio meno bienalėje (kartu su João Laia, menininkai: Pakui Hardware ir Marija Teresė Rožanskaitė, 2024), taip pat kuravo Taikomosios dailės ir dizaino muziejuje veikusių Pakui Hardware personalinę parodą „Uždegimas“. Publikavo: Valentinas Klimašauskas. „Kalnai keltuoti, pakalnės nuplėk! Kas jūsų grožei senobinei tiki?“, arba Ekologinės meno praktikos ir jų atpažinimo problema Lietuvos šiuolaikiniame mene. In. *Artnews.lt*, 2019-11-29. Prieiga per internetą: <https://artnews.lt/kalnai-keltuoti-pakalnes-nuplike-kas-jusu-grozei-senobinei-tiki-arba-ekologines-meno-praktikos-ir-ju-atpazinimo-problema-lietuvos-siuolaikiniame-mene-54956>

tik Lietuvoje, bet ir kitose Baltijos šalyse – Latvijoje bei Estijoje, rengiant konceptualias nacionalines, tarptautines ar retrospektyvines atskirų menininkų parodas³⁸. Šias temas gvildenančių menininkų kūryba prisistatoma ir tarptautinėse parodose ar nacionaliniuose meno bienalių paviljonuose. Pavyzdžiui, 2019 m. MO muziejuje Vilniuje tarptautinėje parodoje „Gyvūnas – žmogus – robotas“ (kuratorės Erika Grigoravičienė, Ugnė Paberžytė) kalbėta apie žmonių (*human*) santykius su kitomis nežmogiškomis (*nonhuman*) būtybėmis – nežmogiškaisiais gyvūnais ir žmonių sukurtais organiniais bei mechaniniais padarais, telkiantis naujojo materializmo filosofijos ir antropoceno estetikos idėjas. Eksponuoti kūriniai nuo XX a. 7 dešimtmečio iki šių dienų. 2019 m. Rygoje RIX festivalio metu Latvijos nacionaliniame meno muziejuje surengta tarptautinė, vėliau į kitas šalis keliavusi paroda „Un/Green: Naturally Artificial Intelligences“ („Ne/Žalia: Natūraliai dirbtiniai intelektai“). „Ne/žalios“ spalvos metaforoje buvo užkoduota natūralumo vs dirbtinumo priešprieša. Žalia spalva kelia teigiamas asociacijas, tačiau ji kartu tarnauja ir materialiai sisteminei biopolitikai, kurioje daugėja technologinių manipuliacijų ir vis labiau išnaudojamos gyvybės sistemos, biosfera ir ekologijos. Parodos kuratoriai Jensas Hauseris, Rasa Šmite ir Raitis Šmits stengėsi vis labiau moksliskėjančiais ir technologiškėjančiais meno kūriniais atskleisti šias prieštaras ir paradoksus, kritiškai įvertinti ir dekonstruoti žalios spalvos simbolikos, ontologinės žalumos ir performatyvaus žalinimo sampynas³⁹.

- 38 *Nomeda ir Gediminas Urbonai. Dalinai užpelkinta institucija*. Nacionalinė dailės galerija, 2023 m. liepos 27 d. – rugsėjo 24 d.; *Pakui Hardware. Inflammation*. Taikomosios dailės ir dizaino muziejus, 2023 m. spalio 27 d. – 2024 m. vasario 11 d., kuri kartu su Marijos Teresės Rožanskaitės kūryba (1933–2007) atstovauja šiais metais Venecijos meno bienalėje; *Emilija Škarnulytė. Švytintys kambariai*. Radvilų rūmų dailės muziejus, 2022 m. vasario 10 d. – 2024 m. birželio 18 d. ir kitos.
- 39 *Green Revisited. Encountering Emerging Naturecultures in Art and Research. Acoustic Space*, Vol. 19. Renewable Futures, Issue 4, Volume, No: 19/4 Editors: Rasa Smite, Jens Hauser, Kristin Bergaust and Raitis Smits, Jauno mediju kulturas centrs RIX-C, 2022, 352 psl.; *Un/Green. Žalš/Atmaskots*. Parodos katalogas. Prieiga per internetą: http://rixc.org/press/UNGREEN_EXHIBITION_BO-KLET.pdf

Taip pat Baltijos šalių meno parodų kuratoriai rengia konceptualias parodas, kuriose stengiasi parodyti, kaip senojoje ir modernioje dailėje kito dailininkų požiūris į gamtą, nuo gamtos estetizavimo peizažinėje tapyboje iki šiuolaikinių mokslinių-meninių tyrimų. Pavyzdžiui, 2023 m. Latvijos, Lietuvos ir Estijos nacionaliniuose meno muziejuose veikė retrospektyvinės meno parodos, gvildenančios žalumo, ekologijos ir antropoceno temas: Latvijos nacionaliniame meno muziejuje – „Green and Greener“ („Žalias ir žalesnis“), KUMU meno muziejuje – „Art in the Age of the Anthropocene“ („Menas antropoceno amžiuje“, veikė nuo 2020 m.), o Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje – paroda simboliniu pavadinimu „Žalia“. Lyginant jas, matyti konceptualūs skirtumai, jos orientuotos į skirtingą auditoriją, tačiau svarbiausia jų idėja – istorinė žmogaus ir gamtos santykių kaita, kuri skleidžiasi meninėje kūryboje. Pavyzdžiui, lietuvių parodos jungiamoji ašis buvo žalia spalva ir jos prasmų laukas. Estų parodoje stengtasi konceptualiau atliepti antropoceno filosofijos ir estetikos klausimus, pavyzdžiui, koks šiuolaikinio meno vaidmuo antropoceno amžiuje, kaip kurti dialogą tarp aplinkos ir mokslo, tarp meno istorijos ir aplinkos istorijos. Latviai parodą skyrė vaikų auditorijai, todėl siekė suprantamai, atraktyviai ir interaktyviai pasakoti apie žmogaus ir gamtos sambūvį, kalbėti apie ekologiją ir tvarumą, atsakomybę saugant gamtos išteklius ir įvairovę. Tačiau visose jose stengtasi retrospektyviai parodyti, kaip nacionalinėje dailėje ir kituose menuose apmąstomi gamtos ir žmogaus santykiai – nuo XIX a. iki šių dienų⁴⁰ – nuo peizažinės tapybos, kurioje gamta yra grožio šaltinis

40 Latviai eksponavo svarbiausių XIX a. pab. – XX a. pr. dailininkų Janio Rozentalio, Johano Valterio, Ludolfo Liberto, Konrado Ubano, Jāno Tidemano, XX a. vidurio ir 2 pusės Eduards Kalniņš, Jāzeps Pigoznis, Boriss Bērziņš kūrinčius ir šiuolaikinių menininkų Erikos Gulbės, Andrio Eglitio darbus. Kumu meno muziejuje vykusioje parodoje, kuri rengta kartu su Talino universiteto mokslininkais. Ją galima įvardyti kaip konceptualiausią, kurioje daugiausia dėmesio skirta trimis temoms: Estijos XIX a. ir vėlesnės meno istorijos permąstymui iš ekokritinės perspektyvos, bendradarbiavimų tarp šiuolaikinių menininkų, muziejų ir tyrinėtojų, bei tvarumui rengiant parodas meno muziejuose. Parodos „Žalia“ kūriniai jungia spalva, tačiau kartu atskleidžiama jos istorinė perspektyva Lietuvos dailėje (nuo M. K. Čiurlionio, P. Kalpoko, A. Žmuidzinavičiaus, modernios dailės atstovų ir kt.) ir kalbama apie šiuolaikinės žalumo sampratą, kurios pirmaisia asocijuojasi su

ir estetinio pasigėrėjimo objektas, iki šiuolaikinių meninių-mokslinių laboratorijų, kurios atskleidžia dabarties kūrėjų požiūrį į gamtą ir ekologiją. Taip pat galima paminėti mažesnės apimties parodas, pavyzdžiui, 2023 m. Vilniaus paveikslų galerijoje surengtą ekspoziciją „Florentem“, kurioje buvo atskleidžiamas gamtos grožis, žmogaus ir gamtos santykių, žmogaus požiūrio į gamtą kaita senojoje dailėje, kokį vaidmenį gamtiniai, ypač augaliniai, motyvai atliko tyrinėjant pasaulį ir ieškant kūrybinio įkvėpimo.

Nuoširdžiai dėkoju knygos recenzentams prof. dr. Tomui Kačerauskui, prof. dr. Raimondai Simanaitienei, dr. Vytautui Rubavičiui už vertingas pastabas ir paskatinimą. Už galimybę meno kūriniais pagražinti knygą dėkoju MO muziejui, gamtos menininkams Aistei Ambrazevičiūtei, Rugilei Barzdžiukaitei, Simonai Rukuižaitei, Mindaugui Survilai, Emilijai Škarnulytei, Antano Kazakausko palikimo saugotojai Vidai Valeckaitei, dailininkui Jonui Gudmonui ir kitiems. Už kolegiską pagalbą dėkoju Karolinai Jakaitei.

Knyga nebūtų atsiradusi be artimų, jau išėjusių ar esančių šalia, paramos: Albino ir Veronikos Gaižučių, kurie pokariu prasidėjus sovietinei okupacijai gelbėdamiesi paliko gimtinę Rytų Aukštaitijoje prie Baluošo ir Pakaso ežerų pakrančių, kūrėsi kolūkių gyvenvietėse ir, išgyvendami begalinį ilgesį, niekada nebesugrįžo į gimtąsias vietas; tėčio Jono Gaižučio, kuris nuo vaikystės vedė gamtos takais; Nerijaus Filipavičiaus, su kuriuo lankome gražiausias Lietuvos ir pasaulio gamtos ir meno vietas.

gamta ir gyvybė. Greta įprastų meno formų – vaizduojamosios (tapybos, grafikos, fotografijos ir kt.) ir taikomosios (tekstilės, keramikos ir kt.) dailės kūrinių, kino ir videofilmų, bendradarbiaujant su Lietuvos agrarinių ir miškų mokslų centro mokslininkais įkurdintas „Mokslo koridorius“ – mokslinė-meninė laboratorija.